

ВІДГУК

офіційного опонента, доктора соціологічних наук, доцента
Суської Ольги Олександрівни на дисертацію **Бойко Наталії Леонідівни**
«Інтернет як ресурс демократизації українського суспільства»,
подану на здобуття наукового ступеня доктора соціологічних наук
за спеціальністю 22.00.04 – спеціальні та галузеві соціології

Процес демократизації в сучасному глобалізованому світі сьогодні виступає одним з потужних трендів суспільного розвитку. Актуальність дослідження соціального значення поширення інтернет-технологій в усіх сферах існування сучасного суспільства, яке частіше називають інформаційним, пов'язана не тільки зі стрімким розвитком нових технологічних засобів комунікації та їхнім впливом на переформатування соціального життя, але й з посиленням ролі соціальних суб'єктів у ньому. Поглиблення демократичних трансформацій у суспільстві пов'язане з розвитком *e*-ресурсів соціально-громадянської активності, що створюється не лише системою формальних утворень для розвитку *e*-діалогу громадян із владою, а задля ширшого втілення цих можливостей та подолання розбіжностей у використанні нових інформаційно-комунікаційних технологій різними верствами населення. Отже тема і проблематика поданої до захисту дисертаційної роботи Н.Л. Бойко «Інтернет як ресурс демократизації українського суспільства» відповідає сучасним запитам наукового соціологічного теоретизування в галузі соціології управління, соціології масових комунікацій, зокрема соціології інтернет-мереж, соціології політики та ін.

У дисертації чітко окреслюється мета дослідження: соціологічна концептуалізація демократизації сучасного суспільства із залученням інтернет-технологій на основі моделювання процесу електронної демократизації українського суспільства. Що дозволяє окреслити специфіку предмету дослідження, уникаючи примітивізації дослідження *e*-ресурсів та інформаційних технологій, пов'язаних з демократичними процесами і трансформаціями суспільства. В роботі розкривається методологічний і функціональний зміст

концепту електронної демократизації як складного інституціоналізаційного процесу з виділенням проблем інтернетизації, відстеженням е-активності, аналізом ресурсів та самого процесу електронної демократизації.

Чітко окреслені завдання роботи дозволяють вибудувати логічний виклад матеріалу дисертації, рухаючись від загальнонаукового розгляду проблематики роботи до побудови власної концептуальної моделі та її верифікації в реаліях сучасного українського суспільства. Для досягнення поставленої мети та вирішення окреслених завдань у дисертаційному дослідженні використовуються загальнонаукові теоретичні методи, зокрема системний, критичний, структурний, порівняльний, інтеграційний; методи аналізу та синтезу, типологізації, логічного моделювання, систематизації та інтерпретації. Це дозволяє здійснити обґрунтування основних підходів розгляду сучасної демократизації, узагальнити та уточнити поняття демократизації; визначити сучасні дослідницькі практики аналізу впливу інтернету на демократизацію, а також визначити основні ознаки електронної демократизації сучасного українського суспільства та запропонувати модель електронної демократизації, виділивши її ресурсні компоненти та їх показники.

Можна засвідчити ґрунтовні методологічні та методичні засади здійсненого дисертаційного дослідження. Основні положення та висновки дисертації Н.Л. Бойко базує на матеріалах значного масиву емпіричних даних, дотичних до проблематики дослідження, отриманих за допомоги кількісних та якісних методів соціологічного аналізу. Зокрема, це підготовка та аналіз первинної інформації даних загальноукраїнських соціологічних опитувань «Українське суспільство. Моніторинг соціологічних змін» та низки спеціалізованих проектів Інституту соціології НАН України за авторської участі в розробці соціологічного інструментарію з проблематики дисертаційної роботи Н.Л. Бойко; а також авторського соціологічного дослідження поведінки е-активістів та цілої низки проведених опитувань; вторинний аналіз статистичних даних Державної служби статистики України.

Детальний розгляд тексту дисертації дозволяє підтвердити обґрунтованість положень роботи, які виносяться на захист та *вирішують наукову проблему*, поставлену в дисертаційному дослідженні, а саме: наявність суперечності між існуючою масою емпіричного матеріалу та фрагментарністю теоретичних розвідок щодо впливу інтернету на демократизацію суспільства, які характеризуються відсутністю системно-узагальнюючого агрегованого бачення та відповідних пояснювальних концептів, що унеможливило теоретичну інтерпретацію, соціологічний аналіз та обґрунтування наявного стану та перспектив демократизації сучасного українського суспільства із залученням ресурсних можливостей інтернету.

У *першому розділі* дисертації авторка, базуючись на методах систематизації, співставлення та концептуалізації напрацьовань відомих теоретиків, здійснює дослідження причин, динаміки, основних ознак та характеристик, чинників та пускових механізмів процесу демократизації в сучасному суспільстві. Аналізуючи розробки вітчизняних та зарубіжних дослідників демократизаційних трансформацій сучасного суспільства політологічного та соціологічного спрямувань, дисертантка узагальнює специфіку наукового дослідницького поля демократизації та пропонує інтеграційний вимір, який поєднує традиційні дослідницькі підходи аналізу демократизації (структурного та процесуального), дозволяє виділити агентів сучасної демократизації та здійснити комплексний аналіз демократизації як складного інституціоналізаційного процесу, що є, за висновком дисертантки, найбільш продуктивним підходом для розкриття об'єкту дисертаційного дослідження.

Другий розділ дослідження містить розгляд характеристик інтернету, які уможлиблюють його функціонування як новітнього соціально-технічного ресурсу сучасної демократизації. Авторка аналізує технологічні можливості інтернету у ракурсі їх соціальних наслідків – розширення можливостей соціальної активності та взаємодії, а також збільшення можливостей контролю

та наглядю – які детермінують демократизаційний процес в сучасному дигіталізованому світі; в роботі акцентується дискурсивність наукового бачення щодо нейтральності та автономності новітніх технологічних інновацій (с. 134), що демонструє багатовекторність їхнього впливу на сучасний процес демократизації. Авторка концентрує увагу на аналізі та систематизації дослідницьких вимірів впливу інтернету на демократизацію в сучасному науковому дискурсі; це дозволяє дисертантці констатувати, що такі дослідження здійснюються в окремих площинах, зокрема, в інституційній площині, де окреслюються формальні структурно-нормативні, правові, технічні засади даного процесу (К. Робісон, Е. Кріншоу, Е. Стойчефф, Е.С. Нісбет, А. Піраннеджад, Н. Персилі, Дж. Бартлет, С. Коулман та ін.); у площині досліджень поведінкових проявів е-активностей, спрямованих на визначення позитивних або негативних наслідків використання інтернет-технологій у процесах демократизації (М. Херн, С. Чалк, Л. Далберг, А. Торнтон, М. Марголіс, Г. Морено-Ріано, Б. Лоудер, Д. Мерсія, Н. Фергюсон, ін.); а також досліджень особистісних ціннісно-свідомісних зрушень та реакцій на використання інтернет-технологій (К. Хілл, Дж. Хьюджез, П. Дальгрен, С. Сальгадо, К. С. Бейлард та ін.), що висвітлюють певні ресурсні можливості інтернету (с.166-167). Авторка наголошує, що означені дослідницькі напрями розвиваються скоріше паралельно, що дає підстави констатувати брак комплексних досліджень демократизації суспільства із залученням інтернет-ресурсів, які б передбачали ґрунтовний аналіз демократизації як складного інституціоналізаційного процесу.

Третій розділ роботи присвячений розробці концептуальних засад дослідження електронної демократизації сучасного українського суспільства. Саме наукові напрацювання авторки, викладені у попередніх розділах, дають підстави дисертантці запропонувати концептуальну модель процесу електронної демократизації. Важливим є наголошення дисертанткою ролі інтернету як ресурсу демократизації в країнах демократичного транзиту, що суттєво сприяє її

прискоренню (с.190-191). Дисертантка підкреслює недостатність орієнтації лише на індекси розвитку інформаційно-комунікаційних технологій та електронного урядування, які фіксують виключно кількісні показники розвитку телекомунікаційної інфраструктури та формальні ознаки присутності елементів електронного урядування (кількість підключень, кількість послуг тощо), що реалізує підготовчий етап, даючи уявлення про електронну готовність до використання ресурсів демократизації; проте сама ресурсність при цьому не потрапляє до поля зору дослідників (с.234). Дисертантка слушно формує теоретичний каркас дослідження інтернету як ресурсу демократизації з урахуванням запропонованого розуміння електронної демократизації як емансипативного суспільного процесу, що передбачає формально-організаційне забезпечення, фіксацію сталих демократичних соціально-громадянських е-практик та інтеріоризацію певних ціннісно-нормативних настанов активності та взаємодії, що легітимізують демократизаційні трансформації у суспільстві (с.235). Розгляд основних передумов, складових та агентів електронної демократизації дозволяє авторці сформулювати підґрунтя для розробки моделі процесу електронної демократизації українського суспільства та окреслити типи ресурсів електронної демократизації, виділивши їх показники та індикатори, які уможливають подальшу верифікацію моделі в реаліях українського суспільства.

У четвертому розділі дисертаційного дослідження здійснюється аналіз ресурсів формально-організаційного залучення та фактичного використання користувачами існуючих е-можливостей за допомоги показників техніко-технологічних можливостей, нормативно-правового оформлення; ресурсів соціально-громадянської поведінкової е-активності за допомоги висвітлення показників формалізованої та неформалізованої соціально-громадянської е-активності; ресурсів ціннісно-нормативної інтеріоризації, зокрема демократичних ціннісних настанов та довіри до інтернету. Аналіз та експлікація всіх зазначених позицій здійснюється на основі великої кількості емпіричного

матеріалу щодо реалій сучасного українського суспільства. Це дозволяє дисертантці вибудувати модель процесу електронної демократизації українського суспільства, яка визначає його способи реалізації (формалізовані і неформалізовані *e*-практики), агентів (*IT*-активісти, громадські активісти, владні структури, міжнародні організації) та ресурси (формально-організаційного залучення, соціально-громадянської поведінкової активності, ціннісно-нормативної інтеріоризації); здійснити верифікацію авторської концептуальної моделі процесу електронної демократизації відповідно до виділених стадій дигіталізації українського суспільства.

Наукова новизна результатів дисертаційного дослідження. В дисертації Н.Л. Бойко вперше розроблено та обґрунтовано концепт електронної демократизації суспільства, який визначається як складний процес емансипативного нарощування дієвої ресурсності інтернету у сучасному процесі демократизації. Це дозволило авторці обґрунтувати концептуальні засади процесу інституціоналізації електронної демократизації, здійснити емпіричну верифікацію моделі електронної демократизації в реаліях українського суспільства, визначити етапи інституціоналізації процесу електронної демократизації в суспільстві. Авторка аргументовано доводить сутність і значення: впровадження підготовчих політичних, технологічних, організаційних, законодавчих, суспільних змін; відтворення сталих соціально-громадянських *e*-практик; інтеріоризацію демократичних ціннісно-нормативних засад суспільної *e*-активності та *e*-взасмодії, які легітимізують демократизаційні трансформації в українському суспільстві. Розроблена концептуальна модель процесу електронної демократизації визначає способи його реалізації через формалізовані та неформалізовані *e*-практики, агентів та ресурси. Вперше визначено показники кожного з виділених типів ресурсів та запропоновано індикатори для їх емпіричного вимірювання; здійснено емпіричну верифікацію концептуальної моделі відповідно до виділених стадій дигіталізації українського суспільства (початкової, стадії зближення, стадії опанування та стадії

розширення можливостей), які демонструють етапи входження інтернет-технологій у безпосередній життєвий простір пересічних громадян, інтенсивність цих процесів та їх якісні характеристики; виявлено особливості виділених стадій дигіталізації українського суспільства з їх перманентною інноваційністю, що дозволяє накопичувати та акумулювати переваги кожної з означених стадій задля поліпшення ефективності використання ресурсів інтернет-мереж пересічними громадянами. У дисертації автор чітко окреслює власну наукову позицію; наведені в дисертації та авторефераті положення новизни розкривають багатоаспектність авторської концепції електронної демократизації та оригінальність проведеного дослідження.

Повнота викладу результатів дослідження в опублікованих працях. Основні положення та результати дисертаційного дослідження висвітлюються у 50 наукових публікаціях, з яких: 1 одноосібна монографія; 29 статей у наукових фахових виданнях, з яких: 4 статті у зарубіжних фахових виданнях (одне з них № 6, зокрема, включено до міжнародної наукометричної бази Ulrichs Web); 25 статей у наукових фахових виданнях України (з яких № 8, зокрема, включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus). Апробацію матеріалів дисертації засвідчують 14 публікацій. Додатково відображають наукові результати 7 праць в інших наукових виданнях.

Опубліковані наукові праці Н.Л. Бойко та автореферат дисертації достатньо повно відображають результати проведеного наукового дослідження. Зміст автореферату є ідентичним основним положенням дисертації.

Дисертаційна праця виконана авторкою самостійно, наукова робота тривала впродовж багатьох років. Вона є пов'язаною з науковими програмами, планами та темами Інституту соціології НАН України. Результати, викладені в дисертації, були оприлюднені авторкою на багатьох міжнародних та всеукраїнських наукових конференціях, круглих столах.

Практичне значення результатів дослідження. Отримані Н.Л. Бойко результати мають суттєве значення для поглиблення соціологічних уявлень про

ресурсність інтернету в сучасному демократизаційному процесі; розширення дослідницького інструментарію оцінки його ефективності; для розробки емпіричних досліджень демократизаційних трансформацій сучасного суспільства з використанням інформаційно-комунікаційних технологій. Отримані результати дисертаційного дослідження можуть бути використані при підготовці курсів з дисциплін «Соціологія інтернету», «Соціологія масових комунікацій», «Соціологія управління», «Соціологія політики», а також при підготовці стратегічних програм електронного урядування, дигіталізації українського суспільства.

Можна зробити загальний висновок, що отримані в роботі результати є актуальними та містять затребуване суспільством наукове знання про ресурсність інтернету для розвитку демократизаційних процесів у сучасному українському суспільстві; характеризуються новизною і мають теоретичну та науково-практичну цінність, також можуть бути використані для подальшої розробки цієї проблематики.

Слід зауважити, що оригінальність проведеного дослідження, методологічні підходи до розв'язання поставлених завдань, актуальність самого предмету дослідження, суб'єктивне розуміння опонентом деяких моментів дисертації, зумовлюють низку *дискусійних положень*, які, на погляд опонента, потребують уточнення:

1) Ви презентуєте та аналізуєте концепцію рухливої демократії Браяна Форда як новітній тренд сучасного демократизаційного процесу (с. 102-110). Не можна не погодитись, що теоретично це дійсно цікава ідея реалізації переваг і прямої, і представницької форм демократії, яка технічно стає можливою завдяки використанню новітніх інтернет-технологій. Проте хотілося б дізнатись, наскільки реальним є втілення формату рухливої демократії в сучасному суспільстві, та чи актуально це сьогодні для України;

2) в роботі окреслюються соціально-технічні можливості інтернету, які акумулюють ресурс сучасної демократизації. Насамперед, це – веб-еволюція, яка

стимулює збільшення реальних онлайн-суб'єктів громадянської *e*-активності та розширює можливості соціальної взаємодії завдяки використанню інформаційно-комунікаційних технологій (с. 126-129), а також технологій мобільного інтернет-доступу, які спрощують умови долучення до мережі та сприяють активізації онлайн-активності (с. 130-134) та, одночасно, зростанню можливостей здійснення контролю та нагляду в суспільстві завдяки його технологізованим механізмам в сучасному дигіталізованому світі (с. 135-141). Зауважимо, що це вже інший аспект специфіки інтернет-технологій, за яким може прослідковуватись якраз потужна антидемократична ресурсність інтернету. Тож, на Вашу думку, що дозволяє констатувати саме демократизаційну ресурсність інтернету в нашому суспільстві та які її перспективи;

3) у четвертому розділі (с. 313-322) здійснено структуруацію соціально-громадянської *e*-активності та виділено за допомогою факторного аналізу три змістовні блоки такої активності: інформаційний (когнітивний), комунікаційний (емоційний), дієвий (поведінковий). Ймовірно, можна було б піти далі та дослідити, наприклад, яким чином у різних соціально-демографічних групах проявляються ці фактори?

Слід зазначити, що окреслені запитання мають дискусійний характер та в цілому не впливають на наукову та практичну цінність дисертації Н.Л. Бойко.

Тема дисертації є актуальною, її структура є добре продуманою, а матеріал викладений логічно і послідовно. Отримані в роботі наукові результати в сукупності розв'язують важливу наукову проблему. Робота виконана на високому теоретико-методологічному рівні, є цілісною та завершеною.

Мету, завдання та наукову проблему дисертаційного дослідження вважаємо повністю реалізованими. Дисертаційна робота та автореферат оформлені у відповідності до вимог держстандарту і за структурою та стилем викладу матеріалу відповідають вимогам МОН України. Наукові результати дисертації є методологічно обґрунтованими та достовірними.

Дисертація Н.Л. Бойко «Інтернет як ресурс демократизації українського суспільства» здійснена на високому науково-методологічному рівні, що відповідає профілю і паспорту спеціальності 22.00.04 – спеціальні та галузеві соціології і вимогам МОН України щодо «Порядку присудження наукових ступенів і вченого звання старшого наукового співробітника, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України № 567 від 24.07.2013 р. (зі змінами, внесеними Постановою Кабінету Міністрів України № 656 від 19.08.2015 р., № 1159 від 30.12.2015 р., № 567 від 27.07.2016 р., № 40 від 12.01.2017 р., № 943 від 20.11.2019 р., № 607 від 15.07.2020 р.), які висуваються до докторських дисертацій. Тож, на нашу думку, Бойко Наталія Леонідівна заслуговує на присудження наукового ступеня доктора соціологічних наук за спеціальністю 22.00.04 – спеціальні та галузеві соціології.

Офіційний опонент –

**доктор соціологічних наук, доцент,
доцент кафедри зв'язків з громадськістю
факультету соціальних наук і
соціальних технологій Національного
університету «Києво-Могилянська академія»**

О.О. Суська

